

6. Держархів Волинської обл., ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 2. Розпорядження окружного комісаріату і міської управи. Переписка з окружним комісаріатом про податки, забезпечення паливом і інші документи. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 29 грудня 1941 р., 88 арк.
7. Держархів Волинської обл., ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 4. Книга наказів посадника міської управи м. Луцька 1941 р., 47 арк.
8. Держархів Волинської обл., ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 5. Переписка з відділами міської управи по виробничим, господарським питанням і довідки, видані громадянам. Почато: 3 липня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 280 арк.
9. Держархів Волинської обл., ф. р. – 1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 85. Платіжна відомість службовців поліції і заяви осіб, які були арештовані радянською владою. Про видачу паспортів цим людям. Списки торгових і промислових установ в м. Луцьку. Почато: серпень 1941 р. Закінчено: 5 грудня 1941 р., 36 арк.
10. Держархів Волинської обл., ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 27. Проект організації «міліції», положення про організацію обласної управи в м. Луцьку. Правила внутрішнього розпорядку співробітників обласного архіву в м. Луцьку, 12 арк.
11. Держархів Волинської обл., ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 4. Постанови окружної управи про організацію народної міліції і жандармерії. Інструкція для СП і рядових поліцейських. Почато: 22 липня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1941 р., 35 арк.
12. Держархів Волинської обл., ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат, оп. 2, спр. 5. Копії наказів окружної команди СП по кадрам, списки поліцейських і службовців кримінально-слідчого відділу районних комендантів СП. Почато: 26 липня 1941 р. Закінчено: 3 вересня 1941 р., 68 арк.
13. Держархів Волинської обл., ф. р. – 83. Луцька оберфельдкомендатура, оп. 1, спр. 1. Розпорядження і накази фельдкомендатури про організацію ортскомендатур, 26 арк.
14. Держархів Волинської обл., ф. р. – 87. Волинська обласна управа, оп. 3, спр. 1. Звіт про діяльність відділу, відомості про податкову і страхову системи. Відомість на зарплату службовців обласної управи, міліції і Луцької райуправи. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 25 листопада 1941 р., 94 арк.
15. Держархів Волинської обл., ф. р. – 97. Луцька українська міська поліція м. Луцьк, оп. 1, спр. 2. Список поліцейських колишньої Луцької німецької поліції, 273 арк.
16. Держархів Волинської обл., ф. Наукової бібліотеки, інв. № 12. Розпорядження. Оголошення. Заклики гебітскомисара за 1941–1944 рр., 20 арк.
17. Держархів Волинської обл., ф. Наукової бібліотеки, інв. № 14. Розпорядження і оголошення посадника м. Луцька 1941 і 1943 рр., 36 арк.
18. Держархів Волинської обл., ф. Наукової бібліотеки, інв. № 19. Об'яви головнокомандуючого німецької армії. Почато: 2 липня 1941 р. Закінчено: 25 вересня 1941 р., 21 арк.
19. Друль І. Незалежність – у 1941-му? / І. Друль, В. Данилюк // Волинська газета, – 2011. – 14 липня. – С. 3.
20. Західне Полісся: історія та культура: монографія / [Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін.] / наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк: ПраТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.
21. Іванов С. С. Реглементация життя населення Волині в роки німецької окупації / С. С. Іванов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 185 – 190.
22. Інформація про становище в м. Луцьку у травні 1943 р. // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 404 – 409.
23. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. із фран. Р. Осалдчука] / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: «Атлас», 1993. – 660 с.
24. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
25. Літопис УПА. Волинь і Полісся. Т. 5, кн. 3. Німецька окупація. Спомини учасників з англійським резюме / редакція Євгена Штендери. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1984. – 310 с.
26. Літопис УПА. Т. 21. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / ред. Петро Й. Потічний. – Торонто: Літопис УПА, 1991. – 270 с.
27. Мазурець С. П. Повстанськими стежками: розповіді очевидця / С. П. Мазурець. – Луцьк: Надтир'я, 2002. – 236 с.
28. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. – 2004. – № 8. – С. 28 – 35.
29. Оксенюк П. Триумф і трагедія луцького бургомістра / П. Оксенюк, В. Данилюк // Віче. – 2004. – 22 квітня. – С. 8 – 9.
30. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.
31. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 336 с.
32. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 2 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 604 с.
33. Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / В. Е. Пясецький, Ф. Г. Мандзюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 400 с.
34. «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. Наукове видання / упоряд. і авт. передмови Л. К. Оляндер. – Луцьк: «Вежа», 1996. – 444 с.
35. «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. 3 / упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, А. М. Силук. – Луцьк: «Вежа», 1999. – 906 с.
36. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 878 с.
37. Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.
38. Український голос. – 1942. – 18 червня. – С. 2.
39. Український голос. – 1942. – 13 серпня. – С. 4.
40. Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
41. Український голос. – 1942. – 8 жовтня. – С. 4.
42. Український голос. – 1943. – 5 лютого. – С. 4.
43. Український голос. – 1943. – 7 жовтня. – С. 4.
44. Український голос. – 1943. – 23 грудня. – С. 3.
45. Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

УДК: 271.224(477)

О. Іценко

ТРАГІЧНА ЗАГИБЕЛЬ ЕКЗАРХА АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ АЛЕКСІЯ (ГРОМАДСЬКОГО)

В публікації здійснено аналіз фактів, причин та мотивів убивства митрополита Автономної православної церкви Алексія (Громадського). На основі аналізу соціально-релігійного становища на українських землях в період німецької окупації зроблено висновки, яка зі сторін релігійного конфлікту була максимально захищена у загибелі екзарха Алексія.

Ключові слова: православ'я, автокефалія, Автономна православна церква, «мельниківці», екзарх України.

Analysis of facts, reasons and motives of the death of Metropolitan and Exarch of Autonomous Orthodox Church Alexis (Gromadskiy) was undertaken in the publication. Conclusions were formulated on the basis of study of social and religious situation in the Ukrainian lands during the German occupation. Motives of Exarch's death were disclosed on the basis of religious conflicts analysis between parties.

Keywords: Orthodoxy, autocephaly, Autonomy Orthodox Church, "melnikovtzi", Exarch of Ukraine.

Про вбивство авторитетного українського ієрарха Алексія (Громадського), екзарха Автономної церкви в Україні, писали багато дослідників, як сучасники тих подій [3, 10, 24], так і світські [7, 9, 13, 26] та конфесійні [19, 27, 29] історики й релігієзнавці. Нещодавно відомі українські науковці професори Д. Веденєєв та О. Лисенко висунули гіпотезу, за якою «поширене в літературі твердження про вбивство владики Олексія бійцями УПА... є помилковим. Митрополит Олексій, як зафіксовано у документах КДБ УРСР, мав необачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною кременецького гебітскомисара... Його обстріляли радянські партизани...» [9, с. 112]. Як бачимо, з'явилися нові дані стосовно цього випадку, а це вимагає ще раз повернутися до з'ясування обставин вбивства українського екзарха та більш скрупульозного аналізу фактів та джерел по справі.

Соціально-релігійне становище на українських землях того періоду було дуже складним. З літа 1941 р., по мірі просування німецьких військ углиб Радянського Союзу величезна територія УРСР була захоплена, осінню утворено адміністративну одиницю – Рейхскомісаріат «Україна», куди увійшли майже всі українські землі. Православні єпархії були відірвані від вищого церковного

керівництва і на серпневому Почаївському соборі абсолютна більшість ієрархів на чолі з Алексієм (Громадським), опираючись на постанову Всеросійського помісного собору 1917-1918 років, проголосили утворення Автономної церкви, екзархом якої, з титулом митрополита, згодом було проголошено Алексія. Пізніше, з подачі митрополита Діонісія (Валедінського) була утворена паралельна церковна структура – «тимчасова Адміністрація Святої Автокефальної Православної Церкви»¹ на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським). Ці дві інституції знаходились між собою у гострій конфронтації, що вміло для себе використовувала окупаційна влада, фаворизуючи то один, то інший церковний напрям², тим самим розпалюючи конфлікт [22, с. 212-217]. Поєднання не допомогла навіть спроба ієрархів УАПЦ Мстислава (Скрипника) та Никанора (Абрамовича) підписати з екзархом Алексієм 1942 року об'єднаний «Акт», в силу того, що ні більшість єпископату та духовенства автономного напрямку, ні окупаційна влада його не підтримали, а вже на 1943 рік протистояння досягло свого апогею – предстоятеля «автономістів» було жорстоко вбито.

Фактологія подій, які пов'язані з загибеллю митрополита Алексія наразі в цілому загальновідома. З Почаївської Лаври, де перебував тоді екзарх Алексій, його викликав рейхскомісар в Луцьк. Зранку 7 травня 1943 року Громадський виїхав на машині, яку Кременецький гебітскомісар Міллер надав йому з шофером, у супроводі секретаря прот. Ф. Юркевича і перекладача М. Жихарьова. У митрополита були якісь передчуття, оскільки він радив шоферу їхати іншою дорогою, але шофер його переконав. Через деякий час зателефонували до Кременця і повідомили про вбивство митрополита і супутників поблизу с. Смига. Повідомлялося, що митрополит лежав на узбіччі дороги, з шістьма вогнепальними ранами [27, с. 446-447]. За свідченням одного з бойовиків, коли вбивці підбігли, владика був ще живий, але важко поранений і скоро «стік кров'ю» [14, с. 174].

Відразу після вбивства німецька влада звинуватила в цьому радянських партизан [25, с. 88]. Однак, серед народу з самого початку ходили чутки про те, що це справа рук наближених до «автокефалістів» партизанів УПА.

В 1961 році у м. Чикаго видана книга бойовика УПА Мельника М. Скорупського (курінного «Макса»), який першим розповів у подробицях про те, як їх «боївка», під командуванням «Хріна», розстріляла машину з митрополитом Алексієм [25, с. 85-88]. Важливими є також свідчення ще одного сучасника П. Пісоцького, який підтверджує факт убивства Алексія саме бойовиками УПА (М) під командуванням «Хріна», яка також співпадає з свідченнями Скорупського та М. Данилюка³ майже до подробиць. Хоча він подає й додаткову інформацію, наприклад, як інша група «Крука»⁴ ще й змародерничала, зірвавши золотий хрест з грудей вбитого митрополита, хваллячись цим фактом. А також підтверджує факт, що за митрополичою машиною позаду їхала машина з німецькими солдатами [21, с. 104-106].

Відносно нововідкритих документів з фондів ГДА СБУ професорами Веденєвим та Лисенком, то після перевірки автором цієї інформації вияснилось, що дійсно у 13-му фонді архіву СБУ є документи, в яких йдеться про особистість митрополита Алексія. В документі зазначено, що 16 вересня 1985 року полковник КДБ УРСР А. В. Гринько надіслав до начальника 10 відділку КДБ полковника Л. А. Макарова запит з проханням перевірити «біографічні відомості на Громадського Алексія...» [11, арк. 112]. Вже через три дні, 19 вересня, начальник 4 відділку І управління КДБ полковник Б. І. Логінов подає довідку: «По справі, арх. № 10147 проходить Громадський Алексій, 1882 р. н., українець, проживав у м. Кременець, митрополит Почаївського собору, ярий націоналіст. У 1943 р. Громадський А. поїхав у м. Луцьк в автомашині Кременецького гебітскомісара і в лісі, біля Смили був смертельно поранений партизанами. Іншими даними на Громадського Алексія не володіємо...» [12, арк. 113]. Проте, вже на перший погляд видно, що інформація, на яку опирався полковник Б. Логінов не достатньо вивірена, не вказується джерело, помітна неточність з назвою населеного пункту (вказано с. Смига, а не Смига). На нашу думку, полковник КДБ не особливо скрупульозно перевіряв дані, просто подав одну з відомих версій. Тому ставитись до даної інформації як до достовірної і остаточної не виявляється можливим. Тим більше, що відомими є свідчення сучасників подій, а також самого учасника вбивства М. Скорупського, у якого не було ані найменшої мотивації подавати неправдиву інформацію, яка ставила його в не зовсім пристойному вигляді. Сам Скорупський пише: «Мені самому було соромно, і я вважав що акцію за страшну помилку й за великий гріх» [25, с. 86-87]. Та й свідченнями М. Данилюка підтверджуються всі подробиці, він також вказує, що бойовики були «пригнічені», хоча й намагалися «потішати» себе, що загинув ієрарх Автономної Церкви. Засуджувала «Блакитного» і його мама, сам він називає це вбивство «неприємною подією» [14, с. 173-175].

Характерно, що верховне радянське керівництво у донесеннях для внутрішнього користування вказувало на те, що «стосовно духовенства, яке відмовляється допомагати оунівцям в боротьбі проти радянської влади, ОУН застосовує репресивні заходи», а вбивство Громадського «решенням «революційного трибуналу УПА», за відмову «виконувати завдання УПА про проведення антирадянської роботи» однозначно покладається на українські військові підпільні організації [16, с. 453]. Якщо ж у вбивстві були замішані радянські партизани, наврод чи у внутрішніх повідомленнях цей факт якось замовчувався би.

Дискусійним залишається питання про те, чи вбили митрополита Алексія випадково, чи це навмисний акт. Існує ціла низка різноманітних версій. Немало зарубіжних та вітчизняних вчених вказують на випадковість убивства екзарха [5, 7]. На нашу думку, вбивство було не випадковим, занадто багато там суперечностей. Показово, що відразу після вбивства вірні Автономної церкви були вивезені, що це справа рук бойовиків УПА, озвучувались думки і щодо причетності до організації вбивства і самого П. Сікорського [27, с. 477-478], цю версію підтримують і деякі польські дослідники [2, s. 102-103]. Примітно, що сам митрополит Алексій при житті висловлював думку про свою загибель від рук націоналістів. Збереглися спогади архімандрита Клавдіана (Моденова), який довгий час безпосередньо спілкувався з Громадським. Екзарх запевняв: «Отець архімандрит, голубчик, мене вб'ють українські самостійники», і «як би я не намагався відволікти його від таких думок, – пише архім. Клавдіан, – він залишався непохитним у своєму переконанні» [27, с. 476]. Інші сучасники, опозиційно настроєні до Алексія, також визнають, що він «відчував небезпеку» і будь-що не хотів їхати до Луцька, але його змусили [3, с. 22]. Важливими в цьому контексті є спогади того ж М. Скорупського, який помічає один важливий нюанс, на який, чомусь, мало звертають увагу, він пише, що перед обстрілом один з бойовиків («Макух») сказав: «...Ми вб'ємо якогось попа і повернемося додому» [25, с. 86]. Навряд чи ці слова і реальне вбивство священнослужителя були випадковістю. З огляду на це, гіпотетично можна припустити, що дехто з членів бойової групи міг володіти деякою інформацією щодо вбивства ще перед виходом на завдання.

Є свідчення, що звинувачували УПА у вбивстві Громадського і самі німці [3, с. 23]. Кременецька пронимецька газета на першій сторінці писала, що митрополит був «обстріляний бандою» [8, с. 1]. Це підтверджує й Данилюк, однак вказує, що вже на другий день по радіо і газетах німці у вбивстві звинувачували «більшовицьких партизанів» [14, с. 176].

Описуючи події другої половини 1943 року, професор Н. Стоколов відзначає, що «помітно знизився авторитет АПЦ (Автономної церкви – О.І.). Це було пов'язано з обставинами негативного ставлення її ієрархії до поєднаного процесу, в позитивних результатах якого частина парафіян, особливо інтелігенція, виявляла зацікавленість...». Сюди ж додається й загибель екзарха [26, с. 382]. Дійсно, з 1943 року у міжконфесійному протистоянні між «автономістами» та «автокефалістами» ситуація дещо змінюється на користь останніх. Однак, тут слід вказати на активізацію з 1943 року терору з боку УПА (М та Б), близьких до «автокефалістів» [13, с. 82-83]. Професор М. Шкаровський взагалі розглядає вбивство екзарха саме в контексті

¹Згодом вона прийме самоназву Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Показово, що ця інституція юрисдикційно була залежна від митр. Діонісія і його церковної інституції в Генерал-Губернаторстві, тому незрозуміло на основі чого вона називала себе «автокефальною», адже ні Діонісій, ні Вселенський патріарх не давали свого Томосу про надання автокефалії.

²Професор Н. Стоколов неодноразово наголошує на «фаворизуванні Автономної церкви» з боку окупаційної влади на відміну від УАПЦ [26, с. 382, 387], однак німецькі документи свідчать: «Послаблення Православної Церкви московського напрямку є висхідним пунктом та керівною ідеєю міністерства. У зв'язку з цим з боку міністерства було надано покровительство всім автокефальним напрямкам та устремлінням всередині Православної Церкви» ([15, с. 324]). Хоча, слід вказати, що різні окупаційні відомства по-різному оцінювали «автономістів» та «автокефалістів», наприклад, Рейхскомісаріат «України» і особисто Е. Кох дійсно негативно ставилися до УАПЦ саме за їх політиканство, за що і був висланий з Києва М. Скрипник.

³Данилюк М. («Блакитний») був керівником бойових загонів УПА (М), в які входив і загін «Хріна».

⁴«Крук» керівник бойовиків ОУН (Б), один із його загонів під командуванням «Беркута» і натрапив на вже розстріляну машину з убитим митрополитом.

цього терору [30, с. 197]. К. Беркгоф також вважає, що тенденція зміни юрисдикції на користь автокефального напрямку відбувалась не стільки «згідно з бажанням більшості православних», скільки «внаслідок тиску з боку Української повстанської армії, лідери якої були вороже налаштовані до автономістів» [6, с. 25]. Ці слова підтверджує й Ю. Мулик-Луцик, який, опираючись на прямі свідчення полковника УНР І. Литвиненка, пише, що по Кременеччині ходили «невідомі молоді люди», які ночами тероризували «автономних» священників, погрожуючи смертю, вимагали переходу «з Церкви нашого ворога Олексія до нашої національної Церкви Полікарпа». За свідченням Литвиненка такі «візити» ставали «щораз частішими», були й «смертельні випадки» [24, с. 531]. Тільки влітку 1943 році на Волині було вбито близько 20-ти «автономних» священників, які не побажали переходити до УАПЦ [1, с. 220].

Так, за свідченням С. Раневського, священника М. Рожковського у с. Малій Мошанці за відмову переходу до ідейних засад УАПЦ сильно побили і «напівмертвого, кинули головою вниз у криницю» [23, с. 9]. Кременецький священник Князевський згадує про випадки прямої екзекуції представниками УПА священників-«автономістів» за небажання переходу на бік УАПЦ, а також пряму участь у них священників-«автокефалістів» [28, арк. 4-5]. І. Литвиненко навіть отримав завдання вмовити митрополита Сікорського «ізолюватися від тих націоналістично-політичних рухів, які могли б проголошувати себе «полікарпівцями» і під таким знаком «воювати» з церковними противниками владики Полікарпа» [24, с. 531].

Протирічать позиції професора Н. Стоколос, а точніше, показують, що ситуація була не настільки однозначною, також і свідчення священника М. Моліса, що безпосередньо спілкувався з учасниками подій. Він зазначає: «Вбивство митрополита Олексія, а потім архієпископа Мануїла та авторитетних заслужених священників дещо розкрило очі рядовим парафіянам на істинний стан справ у Церкві. Усі монастирі Волинсько-Кременецької єпархії⁵, як Хрестовоздвиженський, непохитно стояли в орієнтації Автономної канонічної церкви... Почав рости авторитет останньої. Щоправда, люди, налякані набігами, пожежами, вербуванням фашистами молоді для роботи в Німеччині, часто боялись ходити до церкви, а священники боялись вести службу, бо німці часто оточували храми, насильно забирали людей, а іноді просто розстрілювали» [19, с. 31]. Митрополит Феодосій також, опираючись на свідчення очевидців тих подій, пише: «Популярність Автономної Церкви і вбитого митрополита – її глави – зростає, а відносно цього росту, популярність Полікарпа (Сікорського) та всієї УАПЦ знизилась. Автор цих рядків пам'ятає, як у духовних колах на Волині після смерті митрополита Олексія (Громадського), главу УАПЦ Полікарпа (Сікорського) називали прямо вбивцею, політиканом з закривавленими руками» [27, с. 478]. А. Волинський, ідейний противник Олексія, також вважає, що «вірніше за все він убитий поповичами націоналістами...» [10, арк. 30].

В. Гордієнко намагається розв'язати дилему мотивації вбивства шляхом постановки логічного запитання: кому це вбивство було вигідним? Вчений вважає, що не було вигоди ні Сікорському, оскільки вбивство не посилювало позиції УАПЦ, ні бойовикам УПА, яким ні до чого було введження ореолу мучениці навколо Автономної церкви. Однак, на нашу думку, можна припустити, що у цьому вбивстві могли бути зацікавлені окремі ієрархи-«автокефалісти», як, наприклад, Мстислав (Скрипник), який мав вагомий розходження з Сікорським і був ображений на Громадського за дезавування його підпису під т. зв. «Актом поєднання» 1942 року, або Платон (Артемюк), який тісно співпрацював з націоналістичним підпіллям. Щодо припущення В. Гордієнка про можливу зацікавленість у вбивстві екзарха нацистської влади, то з цим важко не погодитись, тим більше, що відомими є тісні зв'язки «мельниківців» з окремими німецькими відомствами. А якщо додати деякі підозрілі моменти: відсутність охорони при машині гебітскомисара, яку надано Олексію, підозрілі дзвінки⁶, факт руху вантажівки з німецькими солдатами далеко позаду машини з митрополитом, то ймовірність участі німецьких спецслужб у вбивстві значно підвищується.

Так, єпископ Іосиф (Чернов) у листуванні з патріархом Сергієм (Страгородським) зазначав, що володів інформацією, за якою «Митрополит Олексій – Екзарх убитий агентами гестапо на дорозі з одного в інше місто» [18, с. 232]. А архимандрит Филипп (Морозов) у своїй заяві щодо вбивства митр. Сергія (Воскресенського)⁸ наткнув на причетність німецьких функціонерів до вбивства обох ієрархів: «Мета велика і вправно намічена, слід вбити без свідків, написати вбивство більшовикам і виїде широка і гучна пропаганда... на всю Європу і Америку про нове звірство більшовиків, як це частково вийшло в минулому році з убивством митрополита Олексія (Громадського) в Кременці на Волині, який насправді був убитий зовсім не більшовиками, а своїми ж українцями-«полікарпівцями», тобто церковними прихильниками знаменитого гітлерівця-лжемитрополита Українського Полікарпа» [17, с. 134]. Тобто, архимандрит Морозов припускає безпосередній зв'язок між собою одного й іншого вбивств, що може бути пояснене як схема німецьких спецслужб з метою фізичного усунення промосковських екзархів та дискредитації партизан.

Слід сказати й про те, що 2008 року у м. Кременці проводилась екзгумація останків митрополита Олексія, під медичним оглядом кандидата медичних наук, травматолога-ортопеда вищої категорії архимандрита Агапіта (Юркова), яка також пролила деяке світло на особливості смерті українського екзарха. У висновку спеціаліст стверджує: «Владику митрополита спочатку застрелили кількома пострілами, а потім били і різали...» [4].

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що гіпотеза професорів Веденєєва та Лисенка не підтверджується за недостатністю фактів. Беззаперечним фактом є те, що митрополит Олексій (Громадський) був убитий бойовиками УПА Мельника, що засвідчує сам учасник убивства та багато інших свідків, які не мали жодної причини обмовляти себе. Враховуючи всі вищевказані факти та гіпотези, з достатньою ймовірністю можна припустити, що убивство було вигідним нацистській владі, яка, використовуючи можливості спецслужб, могла організувати це вбивство руками українських повстанців «мельниківців». Звичайно, що це лише гіпотеза, яка не має прямих джерел, що повністю б її підтверджували, але, враховуючи особливості окупаційного періоду, а також вищезазначені опосередковані дані, вона цілком має право на існування.

Джерела та література

1. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft R. Müller, 1953. – 271 s.
2. Siemaszko E., Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939-1945: 2 tt. / E. Siemaszko, W. Siemaszko. – T. 1. – Warszawa: Wyd-wo "von Borowiecky", 2000. – 1433 s.
3. А. К. Українська Автономна Православна Церква на Волині та її творець митрополит Олексій. 7. V. 1942. – 7. V. 1962. / А. К. // Літопис Волині. – 1962. – № 62. – С. 18-24.
4. Акт медичного освидетельствования останков, извлеченных из могилы Митрополита Алексия (Громадского), предоставленный архим. Агапитом (Юрковым) // 3 особистого архіву автора.
5. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П. Бехтина / Д. Армстронг. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
6. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації / К. Беркгоф // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 16-36.
7. Борщевич В. Т. Волинський пом'яник / В. Т. Борщевич. – Рівне: [б. в.], 2004. – 408 с.
8. Вбивство митрополита Олексія // Кременецький вісник. – 1943. – № 38 (180). – 13 трав. – С. 1.
9. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 104-125.
10. Вольський А. И. Вольный и город Кременец. Ч. IV (последшкольный период) // Кременецький краєзнавчий музей. 80816-Архів-888. – Арк. 1-60.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 112.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 113.
13. Гордієнко В. В. Вбивство митрополита Олексія Громадського / В. В. Гордієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – № 91/93. – С. 82-84.
14. Данилюк М. Повстанський записник / М. Данилюк. – Нью-Йорк-Джерсі Сіті: Вид-во «Свобода», 1968. – 287 с.

⁵В. І. Петрушко, з посиланнями на Держархів Російської Федерації (– Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 31), вказує, що лише в одному з благочинь Волинсько-Ровенської єпархії жертвами терору з боку бандерівців було близько 30-ти священнослужителів [20, с. 210].

⁶Як стверджує професор М. Шкаровський, опираючись на величезний масив німецьких архівів, з 45-ти монастирів на території рейхскомісаріату лише 2 перейшли до «автокефалістів», і то лише з часів активізації терору упівців 1943 року.

⁷Як згадують працівники Кременецької консисторії, до них неодноразово дзвонили і перепитували українською мовою «Чи вже виїхали?» [13].

⁸Екзарх Прибалтики митрополит Сергій (Воскресенський) був убитий через рік після вбивства Громадського майже при таких самих обставинах від рук латишських націоналістів. Характерно, що як і у ситуації з екзархом Олексієм у вбивстві німцями були звинувачені «більшовицькі партизани».

15. Докладная записка отдела культурной политики РМО рейхсминистру А. Розенбергу о церковной политике в рейхскомиссариате «Украина» (Берлин, 20 апреля 1943 г.) // Шкаровский М. В. Политика Третьего Рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 гг. (Сборник документов) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2003. – С. 324–330.
16. Донесение Л. П. Берии И. В. Сталину, В. М. Молотову, Г. М. Маленкову, Н. С. Хрущеву о ходе борьбы с оуновскими вооруженными формированиями в западных областях Украины с 15 по 30 ноября 1944 г. // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 тт. / Под ред. А. Н. Артизова. – Т. 2: 1944–1945. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 451–453.
17. Заявление архимандрита Филиппа (Морозова) по делу об убийстве эскараха Литвы... // Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов / Сост. О. Ю. Васильева и др. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. – С. 127–136.
18. Иосиф (Чернов), еп. Письма к патриарху Сергию (Страгородскому) / епископ Иосиф (Чернов) // Церковь и время. – 2009. – № 4. – С. 226–234.
19. Моліс М., прот. 900-ліття православ'я на Дубенщині / протоієрей М. Моліс. – Дубно: [б. в.], 2000. – 126 с.
20. Петрушко В. И. О попытках создания Киевского патриархата украинскими униатами и раскольниками-автокефалистами в XX веке / В. И. Петрушко. – М.: ПСТГУ, 2008. – 408 с.
21. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади учасника боротьби про трагічні події на Волині 1941–1944 рр. / П. Пісоцький. – Тернопіль: ЛЛІЕЯ, 2001. – 176 с.
22. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
23. [Раневський С.] Українська автокефальна церква. Історичний нарис про церковний розкол на Україні / [С. Раневський]. – Почаїв: Св.-Успенська Почаївська Лавра, 1995. – 21 с.
24. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 тт. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Т. I: Київська церковна традиція українців Канади. – Вінніпег: Екклезія, 1984. – 616 с.
25. Скорупський М. А. Туди, де бій за волю: (Спогади Курінного УПА Максима Скорупського-Макса) / М. А. Скорупський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.
26. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне: Ліста М, 2003. – 480 с.
27. Феодосій (Процюк), митр. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943) / митрополит Феодосий (Процюк). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – 630 с.
28. Центральний державний архівгромадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3852. – Арк. 4–5.
29. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды / протонейер В. Цыпин / 3-е изд., испр. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 816 с.
30. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, Лепта, 2010. – 480 с.

УДК 94:32.019.5(47+57) «1943/1945»

П. Савчук

РОЛЬ ПРОПАГАНДИ У БІЛЬШОВІЗАЦІЇ МАС У 1943–1945 РР.

Розкрито вплив різних форм пропаганди і агітації на трудові колективи промислових підприємств, їх моральний стан, трудову активність.

Ключові слова: більшовизм, пропаганда, фашизм, маси.

The article reveals the impact of various forms of propaganda and agitation on labor collectives of industrial enterprises, their morale and labor activity.

The author described the influence of propaganda on a mass Bolshevization.

Keywords: Propaganda, campaign activity, Bolshevism, popular masses.

Актуальність проблеми полягає у розкритті ролі пропаганди у впливі на політичні, соціальні, економічні проблеми України.

Джерельну базу дослідження складають архівні матеріали республіканських, обласних державних архівів та наукові дослідження вчених України.

Метою дослідження є проаналізувати діяльність більшовицької партії по використанню засобів пропаганди і агітації у радянізації мас після фашистської окупації.

Важливим засобом більшовізації мас виступала лекційна пропаганда. Вона представляла з воєнних часів розгалужену систему. Нею займалися всі органи партії від Центрального Комітету ВКП(б) до первинних організацій. Головне завдання, яке вирішували первинні партійні організації через призму лекційної пропаганди, – це активно сприяти формуванню більшовицького світогляду, розкрити досвід роботи партії в умовах війни, роботу по зміцненню могутності країни, з організації розгрому ворога.

Для надання практичної допомоги місцевим парторганізаціям в агітаційно-пропагандистській роботі у звільнених районах, містах, промислових підприємствах створювалися пропагандистські групи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. З метою швидкої політичної інформації населення при обкомах, міськкомах, райкомах партії створювалися групи доповідачів. Вони діяли також у низці промислових підприємств республіки.

Вже у другій половині 1943 року в Харківській, Київській, Ворошиловградській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Чернігівській та інших областях республіки побували пропагандистські групи ЦК ВКП(б). Вони прочитали 582 лекції, охопивши понад 110 тисяч осіб. Водночас члени пропагандистських груп брали участь у інструктуванні позастатних лекторів і доповідачів, проводили семінари пропагандистів, агітаторів та іншого ідеологічного активу [1, с.311].

Силами цеховських лекторів України восени 1943 року на підприємствах та організаціях Харкова для робітників, інженерно-технологічного персоналу, службовців, активу було прочитано 28 лекцій. А всього силами лекторів партійних органів України було проведено понад 500 лекцій, доповідей і бесід, якими охопили близько 53 тисячі чоловік [1, с.311].

При цьому були порушені теми поточної політики в роки Великої Вітчизняної війни, міжнародного становища, історії війни, проведення наступальних операцій радянських військ та ін. Лектор ЦК КП(б) Каратаєва, яка побувала влітку 1944 року в Миколаївській області, виступила з лекціями серед населення, активістів міста Миколаєва, на навчально-збірному пункті військкомату. В присутності активу вона прочитала лекцію на заводі імені 8 Березня на тему: “Військово-політичне і міжнародне становище Радянського Союзу”. Лектору задали багато питань стосовно становища на Балканах та інших точках земної кулі. Разом з тим робітники дякували за змістовну інформацію.

Лектори партійних комітетів усіх рівнів часто виступали в колективах промислових підприємств. На Новокраматорському машинобудівному заводі в цехах регулярно читалися на місяць одна-дві лекції. Серед лекторів, що виступали перед колективом, були лектори різних партійних рівнів. Тут було проведено три теоретичні конференції. Виступали з різноманітною тематикою, спрямованою на зміцнення пильності, діловитості, морально-політичної єдності населення, високого радянського патріотизму. Лектори Сталінського обкому партії читали на Маріупольському заводі імені Ілліча лекцію про військово-політичне та міжнародне становище, де були присутні 320 чоловік. Для молодих робітників була прочитана лекція про доблесть і героїзм радянської молоді на трудовому фронті в умовах війни.

Важливу роль в ідейному вихованні зіграли міські лекторії. Вони були створені в усіх обласних центрах, великих промислових містах. У Сталінській області міські лекторії працювали в Сталіно, Макіївці, Маріуполі, в яких регулярно читалися лекції. Відвідуваність становила від 300 до 500 чоловік [23, арк.67]. Слухачі визначалися у трудових колективах.

За участі первинних партійних організацій на промислових підприємствах також створювалися групи доповідачів та лекторів, проводилися цикли лекцій з певним напрямком більшовицької економічної, соціальної, політико-ідеологічної роботи.

На літо 1944 року у Харкові, наприклад, силами лекторів міськкому партії в парткабінетах, на підприємствах, установах було прочитано 197 лекцій із сорока різних тем, зокрема “Рік корінного перелому у роки Великої Вітчизняної війни”, “Джерела сили Радянського Союзу в боротьбі проти фашизму”, “Всенародна допомога фронту”, “Кутузов М.І. – великий полководець”, “Фашизм – найлютіший ворог людства”.

На підприємствах було проведено цілу низку циклів лекцій і доповідей з питань дієвості законів воєнного часу і дотримання дисципліни на заводах і фабриках. Були проведені консультації для начальників цехів і майстрів з більшовицької пропаганди і агітації. На окремих підприємствах були продемонстровані показові процеси над порушниками трудової дисципліни. Велику увагу